

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, fə.l.ü.f.d., dosent

IVYazı

Bizcə, Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlunun "Mən kiməm?" etik-fəlsəfi əsəri insan, dünya və təkamül mövzusunda aid ən dəyərli kitablardan biridir. Həmin əsərində Ağaoğlu yazırdı ki, insanın söz ələmi ilə iş ələmi, təsəvvürdəki fəaliyyətlə həqiqi fəaliyyət arasında çox dərin fərqlər olur, onlar nəinki bir-birinə bənzəyir, hətta bir-birini inkar edirlər. Kənardan baxanlar isə belə adamları "dəyişkən", "qeyri-sabit" adlandırırlar. Halbuki burada gunahkar insan deyil, bütün bunlar onun içi ilə bağlı deyil, çünki insanın içi xeyirə xidmət edir. O, yazırdı: "Doğrusunu söyləmək lazım gəlsə, mənim içim çox yaxşı təbiətli, xoş niyyətli, yaxşılıq sevən, başqaları üçün xeyir istəyən, qəhrəmanlığa aşiq, sədaqətə, doğruluğa məftun bir varlıqdır; elə buna görədir ki, mən danışıq və təsəvvür ələmində qəhrəmanlıqdan, doğruluqdan, sədaqətdən, vətəndaşlara yaxşılıq etməkdən hərarətlə, həyəcanla söz açıram və sizi inandıraram ki, bunları edərkən çox səmimiyəm [8, s.50].

Ona görə, əgər problem insanın iç dünyası ilə bağlı deyilsə, deməli onu insanın Çölündə axtarmaq lazımdır. Çünki insan sözdən hərəkətə, əmələ keçəndə içi onu tərk edir və yerini Çölünə verir. Ağaoğlu yazırdı: "O (insanın Çölü) isə yerinə və şəraitinə uyğun düşünlü və hesablanmış hərəkətlər etdiyindən məni də arxasında sürükləyir. Və baxırsan ki, səhərçağı əleyhinə danışıdığım işi gü-nortadan sonra böyük bir imanla həyata keçirməkdəyəm. İmanı məxsusi olaraq nəzərə çarpdırıram. Çünki həqiqətən Çölüm belə vəziyyətlərdə tam bir mömin olmağı da bacarır" [8, s.50].

Onun fikrincə, insanın içi ilə Çölü arasındakı bütün təzadların birçə qaynağı var – Eqoizm! O yazır: "Çölümün ən canlı səciyyəsi özünü istəməkdir, öz nəfsini və faydasını hər şeydən üstün tutmaqdır. Əsas bəla budur, digər təzadlar bundan doğur" [8, s.51]. Yoxsa, insanın içi çox yüksək, nəcib, əsil insani duyğularla doludur; insaniyyət, haqq, Vətən və vətəndaş uğrunda mal və nəfs fədakarlığı onun ən çox sevdiyi şeylərdir. Bir sözlə, insan içində qüvvətli bir altruizm, yəni başqalarının yaxşılığı uğrunda özünü qurban vermə eşiqi vardır. Ancaq insanın içi nə qədər altruistdirsə, Çölü də bir o qədər eqoistdir.

İnsanın içi ilə Çölü arasındakı bu təzadları araşdıran Ağaoğluya görə, eqoizm və altruizm insanda sonradan eməlgəlmə xüsusiyyətlər deyil, bunlar bioloji, yəni lap əzəldən varlıqla bərabər doğulan amillər imiş. Hətta bu xü-

susiyətlər heyvanlarda da var. O, yazırdı: "Xülasə, canlı kainat bu iki əsas üzərində bərqərar olmuşdur. Lakin varlıqlar təkamül etdikcə altruizm xüsusiyyəti eqoizm üzərində qələbə çalır. Hətta heyvan növləri yüksəldikcə, bunun müqabilində fədakarlıq və bərabərlik kimi altruizm əlamətləri də qüvvətlənmişdir. Əksinə, altruizm xüsusiyyəti az olan heyvan növləri isə dəyişilməkdədir" [8, s.54].

O qeyd edir ki, bu iki amillə bağlı instinkt hərəkət edən

tibdadın təsiri və sairdir.

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Firudin bəy Köçərli böyük Türk filosof-şairi Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin, xüsusilə də "Leyli və Məcnun" dastanını təhlil edərkən yazırdı ki, onun əsərlərində əsas fəlsəfi fikirlər insanın Yaradana olan məhəbbəti və bu yolda çəkdiyi iztirablardır. Köçərliyə görə, Füzulinin dünyanın faniliyi və insan problemi ilə bağlı fəlsəfi fikirləri saqınamələrdə də öz əksini tapmışdır: "Bu saqınamələrdə o qədər peşəkarlıq, lətafət və ahəngdarlıq vardır ki, onları yazmaq başa gəlsə deyil.

Onları diqqətlə oxuyanlar bir tərəfdən dünyayi-dunun qeydindən və pis nəfsin hirs

məyib, dünyada hər bir şeyi heç, mənasız, anlamsız (nihilizm) sayıb özünə qəsd etmək doğru deyildir. Başqa sözlə, bu dünyada hər bir şeyin puç, fani olub, əsil ələmin fəna ələmi, axirət dünyası olması həqiqət olduğu halda, Yaradanın bu iradəsinə qarşı çıxıb fani dünyanın, yəni bu dünyanın qəmini yeyib şübhələr içində olmağın, ya da ancaq fəna ələmi üçün yaşamağın da faydası yoxdur. Ona görə, bu baxımdan real dünyanı insan oğlunun ancaq qəm yeri hesab edib, fəna ələmində azad yaşamağı düşünməsi də əbəsdir. O, yazırdı: "Belə olan surətdə ölümdən qorxumaq və fəna ələminə köç etməkdən məyus və qəmli olmaq böyük bir səhv

hara səbəblər çoxdur. Əsas dünyadan bizar olub beş günlük həyatı puç və mənasız bilmək əqidəsidir" [9, s.475].

Onun fikrincə, İslam ələmində də bu cür nihilist (heçlik) düşüncə və əqidədə olanlar hər daim olub, bunlardan biri də Füzulidir. O, yazırdı: "Təkçə Füzulinin: Əlqissə, vücud dami-qəmdir, Azadələrin yeri ədimdir (azad yaşayanların yeri heç bir şeyə sahib olmamaqdır – F.Ə.), – şəri ona kifayət edir ki, çoxlarını qəfil-dən ayılıb beş günlük dünya məişətinin puç və boş olmağı barəsində böyük əndişəyə salın. Başqa bir əcəm şairi bu xüsusda demişdir: Biz heçik, cahən heç, qəm və şadlıq heçdir. Heçlik üçün narahət olmaq

Azərbaycan türk mütəfəkkirləri insan və dünyanın təkamülü haqqında

heyvanlardan fərqli olaraq, şüurlu insanlar təcrübələrindən, müşahidələrindən nəticə çıxarmaq etibarilə özlərində altruizmi inkişaf etdirməyə çalışırlar. Ancaq bəzi millətlər, xüsusilə Qərb cəmiyyətləri altruizm instinkti inkişaf etdirdikləri halda, Şərq xalqları eqoizmə yuvarlanmışdır. Belə ki, Şərqdə bir şəxs milyonların arasında yaşadığı halda heç kəs ona diqqət yetirmir, təkbaşına buraxılır: "Xəstələri, acları, evsizləri heç kəs düşünmür, vecinə almır. Hələ yoxsul və işsiz yaşlıların qayğısına qalmaq, əlillərin fikrini çəkmək kimsənin ağına gəlmir. Qərbdə isə belə deyil. Hər kəsin haqqında düşünülür və nəticədə unudulan bir kimsə qalmır. Qərb cəmiyyəti bütün bunları vətəndaşlarının izzəti-nəfslərini incidən və təhqir edən mərhəmət şəklində deyil, onların qarşısında bir borc və vəzifə kimi yerinə yetirir" [8, s.54]. Ağaoğluna görə, eqoizmlə altruizm arasındakı müvazinət Qərbdə altruizmin, Şərqdə isə eqoizmin xeyrinə bu qədər pozulmasının səbəbləri 1) Ailə və ailədə qadının vəziyyəti; 2) Məktəb və ədəbiyyatın təsiri; 3) Çox uzun sürən anarxist is-

və tamahından, alçaq və rəzil əməllərdən, pis işlərdən, fəsid və batil fikirlərdən xilas olub nuranıyyət kəsb edərlərsə də, digər tərəfdən onların qəlbi bir növ məhzun və könülü tutqun olur. Bu hala səbəb odur ki, Füzuliyi-şikəsthalın qiymətli qələminin tökdüyü saf dürrün əksəri gözəndən tökülən təmiz göz yaşına bənzəyir, nəinki şadlıq çəməninə yağan barana (yağışa). Füzulu demək olur ki, möhnət yükünün qəm yük çəkəni olub, ələmi insaniyyətdə bütün qəmlilərin və möhnətkeşlərin yüklərini çəkmək və məzlumların halına yannaq üçün xəlf olunmuşdur. Füzulinin ahü nalələri oxuculara da sirayət edib, onları da özü ilə hüzn atəşi və ələmi ilə yandırır. Amma bu qanmaqda bir feyz və səadət və ülvüyyət vardır ki, o atəşə yanan istər ki, bir də yansın. Bu cansuzluq pərvanənin şam başına dolanıb yanmağına bənzəyir" [9, s.70].

Köçərli hesab edirdi ki, insan ölümdən qorxub axirət dünyasına, fəna ələminə köçməkdən məyus olmamalıdır. İnsan üçün ölümü haqq sayan mütəfəkkirə görə, bu dünyadakı həyatın mənasını başa düş-

deyilmi? Gerçek vəziyyətdən bir növ xəbərsiz və qafil olmaq deyilmi? İnsan üçün ölüm haqddır və əyeyi-vaftı hidayət (doğru yol göstərən, əhdə vəfalı ayənin – F.Ə.) məzmununca "küllü şeyin halikun illə vəchəhu" – baqi və əbədi qalan ancaq tək cəlal sahibi olan Yaradandır. Bu cəhətə dünyanın qəmin yeməkdən və zəmanənin durumundan incimənin və üsyankar olmanın bir faydası yoxdur. İnsanın yaşadığı müddətcə gərək həyatın qədrini bilsin və Haqq-taalanın ona mərhəmət qıldığı qüdrət və bəcarığı xeyir işlərə və haqq yoluna sərf eləsin. Tək fəna ələmi arzulamaqdan bir mənfəət yoxdur və Haqq-taalanın əmri bizə çalışmaq və təlaşdır. Zaviyənişlik və bikaçılıqdan bir şey çıxmaz. Bizim bu uğursuz əsrdə, hətta mədəni millətlər arasında da yaşamı, həyatı məzmunuz bilib dünyadan və onun keşməkeşindən bizar olub canlarına qəsd edənlər az deyildir. Son vaxtlarda böyük və paytaxt şəhərlərdə intihar edənlərin həddi və hesabı əndazədən çıxır və dövlət rəhbərlərini, polis məmurlarını, hükmə və fəlsəfə firqələrini fikir və əndişəyə salır. Bu hədsiz inti-

xoş deyildir" [9, s.475].

Burada deyə bilərik ki, Qərb mütəfəkkirlərinin çoxundan fərqli olaraq İslam-Türk mütəfəkkirləri, o cümlədən də Füzuli, Nigari, Məhvəşi və başqaları bu dünyanı heçlik, fani adlandıraraq daha çox "fəna ələmi" nə tapınıb, hər bir şeyi Yaradanın iradəsi, tövhidi və qüdrətinə bağlayıblar. Bizcə, Köçərli də Füzuli, Məhvəşi, Nigari və başqaları kimi bir tərəfdən İslam dininə səmimi qəlbədən inanan bir ziyalı kimi, bu dünyanı fani, puç görüb əsas Yaradanın birliyini və əbədiyyini qəbul etsə də, digər tərəfdən onlara nisbətən bu dünyanı tamamilə "beş günlük", puç və fani hesab edib millət, vətən, insanlıq üçün çalışqan olmamağı doğru hesab etməmişdir.

Ümumiyyətlə, ona görə, dünyada nə qədər kəşf və ixtiralar olsa da, əsas sirlər insanlara bəlli deyil. O, yazırdı: "Əgərçi bizim bu tərəqqi əsrində çox şeylərin və əlamətlərin müxtəlif elmlər sayəsində əsil mahiyyəti açılıb bilinməkdədir və gün-gündən növbə-növ ixtiraat və kəşfiyyat olunmaqdadır və lakin dünyada çox sirlər və hikmətlər vardır ki, insan aqil onları dərk etməkdə aciz və çarəsizdir" [9, s.251]. O, daha sonra yazırdı: "Doğrudur, elm sayəsində çox gizli sirlərin və naməlum şeylərin yaranış səbəbi, mahiyyəti kəşf olunubdur və kəşf olunmaqdadır, amma daha da çox şeylər var ki, onlar araşdırılıb tədqiq olunmayıbdir və bu yolda hükmətli filosoflar xeyli zəhmətlərə və məşəqqətlərə giriftar olub və ömürlər sərf edəblərsə də, yə-nə də bir məqama vasil olmayıblar və çox alimlər axir nəfəslərində həsrətlə canlarını təslim etdikdə dünyaya cahil gəlib, cahil getdiklərini söyləyiblər. Hasil-kəlam biz dediyimiz budur ki, xudavəndi-ələmin öz qüdrəti ilə yaratdığı ələmin hər şeyində bir hikmət-tü sirr vardır və hər nə ki, yaradıbdır, tamamını öz yerində xeyli gözəl və qəşəng yaradıbdır və bu xüsusda bir etirazü irad ola bilməz" [10, s.385].